

Жигун Сніжана Віталіївна

доцент кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна
доктор філологічних наук

ORCID iD 0000-0003-1193-2949

s.zhyhun@kubg.edu.ua

<https://doi.org/10.28925/2412-2475.2020.16.3>

**РОМАН Б. ТЕНЕТИ «ЗАГИБЕЛЬ АНАГУАКА»
І ПРОБЛЕМА МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ 1920–30-Х РОКІВ**

А. Грамші вважав тексти масової культури ареною зустрічі ідей, нав'язуваних суспільству панівними групами та тих, що протистоять їм. Проблемою дослідження є з'ясування дискурсів, які формують українську масову літературу 1920–30-х років. Мета цієї розвідки полягає в демонстрації співприсутності кількох дискурсів у тексті пригодницької літератури 1920–30-х років на прикладі роману Б. Тенети «Загибель Анагуака». Ефективною методологією аналізу проблеми є марксизм, передусім метод симптоматичного читання Альтусера. Для аналізу окремих дискурсів будуть залучені постколоніальні студії та компаративний метод. У результаті дослідження з'ясовано, що роман «Загибель Анагуака» Б. Тенети втілює протистояння марксизму (у трактуванні історії) та націоналістичного наративу (у белетристичному сюжеті). Історія про знищення ацтеків демонструє антиколоніальне спрямування при порівнянні з романом англійського письменника Р. Хаггарда і з радянською белетристикою про освоєння Півночі та Далекого Сходу. Імплицитний автор переконаний у праві неєвропейських народів на власний шлях і оригінальну культуру. Фокалізоване зображення опору корінного народу загарбникам у романі Тенети підважує цивілізаційну місію будь-яких завойовань. Водночас прихованою темою роману стає колонізація України і роль митця в часи кризи. Новизна дослідження пов'язана з демонстрацією співприсутності різних дискурсів, що формують зміст цього тексту.

Ключові слова: масова література, марксизм, націоналістичний наратив, симптоматичне читання, антиколоніалізм.

Пригодницька література 1920–30-х років тривалий час була поза інтересами дослідників. Причину цього можна вбачати в преферванні націоналістичного наративу в написанні історії того періоду. Тому на ранніх етапах дослідження проблема формульної літератури містилася іманентно в працях про письменників-авангардистів і їхні пошуки нових виражальних можливостей за допомогою пригодницьких жанрів (у працях Н. Бернадської, О. Боярчук, Я. Цимбал). А втім, віддалення дослідників від канону, встановленого Ю. Лавріненком, викликало й інтерес до жанрів літературного «низу» — масової, формульної літератури. Яскравим виявом цієї тенденції стала серія видань «Наші 20-ті», що презентувала детективи, фантастичні, любовні романи тощо, упорядкована Я. Цимбал. Кожне видання супроводжується науково-популярною передмовою, у якій авторка окреслює основні особливості функціонування жанру в літерату-

рі 1920–30-х років. Іншим прикладом освоєння теми масової літератури цього періоду є дослідження Л. Кулакевич «Жанрові стратегії української авантюрно-пригодницької прози першої третини ХХ століття», де йдеться про пригодницькі й фантастичні романи, детектив, горор, екшн та інші.

Однак розмова про масову літературу цього періоду ведеться не лише про повноту, але й про особливості функціонування літератури. Зокрема йдеться про питання ідеології, яка формує масову літературу і яку ця ж література транслює. А. Грамші та його послідовники сприймають масову культуру як сферу зустрічі опору (залежних суспільних груп) і поглинання (що діє в інтересах панівних груп суспільства). Тому цікаво, як ця зустріч відбувалася в умовах радянізації України.

Мета цієї розвідки полягає в демонстрації співприсутності кількох дискурсів у тексті при-

годницької літератури 1920–30-х років на прикладі роману Б. Тенети «Загибель Анагуака». Ефективною методологією аналізу проблеми є марксизм, передусім метод симптоматичного читання Альтусера. Він передбачає подвійне прочитання тексту: спершу — явного тексту, а потім через замовчування, ухилення, перекручення і лакуни (відсутності, що структурує) — прихованого. Послідовник Альтусера П. Машері вважає текст завжди незавершеним і таким, якому притаманні кілька дискурсів — явний, неявний, присутній, відсутній, тож завдання критика — пояснити ці невідповідності, що вказують на конфлікт значень тексту; створити знання, яке пояснить ідеологічну потребу в його замовчуваннях і лакунах. Неявне значення тексту пов'язане з конкретними ідеологічними дискурсами, у часи функціонування яких він виникає. Для аналізу окремих дискурсів будуть залучені постколоніальні студії та компаративний метод.

Творча спадщина Бориса Тенети — переважно про сучасність, її психологічні колізії та суспільні проблеми, утім письменник цікавився історією (навчався на історичному факультеті КІНО) і, як згадував Г. Костюк, мріяв створити щось значне саме в цьому жанрі (Костюк, 2008, с. 233). Роман «Загибель Анагуака» був написаний 1933 року, але лишився в рукописі до 2015, коли його видала дослідниця творчості письменника Ліна Стороженко. Вона зазначає, що твір планувався до видання у «Дитвидав», а згодом — «Лендінтізі». Однак 1935 року Бориса Тенету заарештували і роман був знятий з усіх планів. Те, що твір готувався до друку саме в цих видавництвах, свідчить, що він подавався не як «висока» література, а як белетристика.

У пригодницько-історичній прозі передрадянського часу домінував патріотичний, націоналістичний наратив (детальніше про це: Кулакевич, 2020) переважно на козацьку тематику. Прикметно, що надбанням української підліткової прози через переклади ставали і «козацькі» романи російськомовних авторів: скажімо, Ольгу Рогову переклала для українського читача Марія Грінченко. Тим часом на Західній Україні з'явилися також твори на тему світової історії, наприклад Ю. Опільського. Паралельно з оригінальною пригодницькою літературою і в значно більшій кількості на ринку була присутня перекладна література, переважно російськомовна.

Не маємо свідчень про підліткові читацькі вподобання Бориса Тенети (насправді Гуреєва), але його ровесники захоплювалися пригодницькою літературою. Г. Косинка зачитувався доступними серійними виданнями (ймовірно

коміксами) про Шерлока Холмса, Ната Пінкертона та Бову Королевича («Автобіографія»). Валер'ян Підмогильний, очевидно, під впливом тієї ж літератури підписував свої юнацькі твори Лорд Лістер.

У 1920–30-х роках ситуація на ринку пригодницької літератури частково змінюється: збільшується кількість перекладної пригодницької літератури, з'являється оригінальна пригодницька література про сучасність (найчастіше на тему громадянської війни та підкорення Півночі), в історичних пригодницьких творах і надалі зберігається увага до козацького періоду (у творах Г. Бабенка, В. Таля), але пізніше з'являються твори зі світової історії (як от «Чорна брама» І. Сенченка). Слід зазначити, що історичні події в цих творах трактувалися з позицій класової боротьби, і часом це вело до суттєвих перекручень (в оповіданні Н. Забіли «За волю» монгольська навала трактується як порятунок від боярського гніту).

Попри те, що роман Б. Тенети також пояснює історичні події в руслі марксизму, хudoжньо він взурується на модель історичного роману Вальтера Скотта, який дав початок історико-пригодницьким творам, але не відтворює її достеменно. Р. Багрій узагальнює особливості цієї моделі таким чином: «Нааявність історичного тла, справжніх фактів, реальних подій і осіб; історичне тло дає також цілісну картину соціального середовища й зрізи характерів з кожного прошарку суспільства в певний період; вибір такого періоду, коли тривала напружена боротьба між двома соціально-політичними течіями. / На історичне тло, або каркас, накладається вигаданий, белетристичний сюжет... Єдиною сталою рисою сюжетної побудови є вигаданий протагоніст, що є структурним центром усіх романів» (Багрій, 1993, с. 47–48). Функції вигаданого протагоніста вона визначає так: об'єднувати оповідь з кількох сюжетних ліній, правити за нейтральну сторону між представниками історичного конфлікту і віддзеркалювати цей конфлікт у власному характері, споглядати новий соціально-політичний устрій. Такі функції протагоніста сприяли висвітленню конфлікту між традицією й поступом, усвідомлення необхідності зміни устрою для того, щоб вижити, симпатії до минулого, але й відмови реанімувати його.

Отже, у романі Б. Тенети маємо історію підкорення Кортесом держави ацтеків, що спирається на реальні події, описані в джерелах. Ймовірно, одним з них були записки учасника походу Берналя Діаса, які в Росії вийшли друком у 1924–1925. Як стверджує Л. Стороженко, «підставами для такого припущення є згадка

Тенетою у своїх чернеткових записах про Берналя Діаза як історика завоювання еспанцями Мехіки та введення у прикінцевий розділ роману (XVIII. Облога й штурм) персонажа на ім'я Діаз (виправлене у рукописі з Діаз), якому автор відводить роль хроніста — очевидця і безпосереднього учасника подій. <...> Ще одним доказом звернення письменника до мемуарного джерела є збіги в описах історичних постатей та подій у творах обох авторів» (Стороженко, 2015, с. 19).

Історичне тло роману описане панорамно: раби Кортеса, що готують повстання, місцеві кацїки, тласкаланські правителі, жерці, воєначальники та двір Монтесуми, хоч не всі вони представлені як характери. Точніше, характери репрезентують два класи: пригноблених (раби Кагуля, Вагум) і гнобителів (Кортес, Монцезума). Роман Б. Тенети пояснює успіхи іспанців нездатністю ацтеків подолати класові протиріччя і згуртуватися до боротьби. Правитель ацтеків Монцезума показаний як жорстокий визискувач, непомірна сваволя якого підірвала обороноздатність країни: «Ті розкоші, в яких живеш ти, царю, твій двір, кацїки, жерці, чиновники, челядь та військова старшина не під силу народоді стали. Багата країна дає багато, але дев'ять частин з десяти відбирається в народу, й нарід голодує... Жерців стало надто багато, кацїки та чиновники хочуть жити так само розкішно, як ти, царю! Нарід стогне від хабарів та сваволі, раби вмирають сотнями на важкій роботі... коли білі люди підуть війною, хто воюватиме проти них?» (Тенета, 2015, с. 44). Так дорікає Монцезумі його племінник Гватемозін, персонаж, що не відповідає марксистській доктрині. Потрапивши в опалу, він залишає Тенохтілан і збирає довкола себе охочих протистояти завойовникам; так до нього приєднуються Кагуля і Вагум. Тобто в романі Тенети лідером повстання проти визиску (національного і соціального) стає не один з пригноблених, а представник панівного класу з видатними особистими якостями. І так національне стає вищим за соціальне.

Белетристичний сюжет, що розгортається разом з історією завоювання, менш розвинутий. Він оповідає про любов вигаданого персонажа Кагулі до Оліски, яка стає коханкою Кортеса (увійшла в історію як Марина) і яка в романі виявляється сестрою Гватемозіна. Роль Кагулі — поєднувати сюжетні лінії та зображення сторін протиборства: іспанців і ацтеків. Він забезпечує цілісність роману: ми зустрічаємо його в епізоді зав'язки як другорядного учасника подій і прощаємося з ним в епілозі роману. Чим Кагуля відрізняється від протагоніста ро-

манів В. Скотта, так це ангажованістю в подіях на боці воюючих ацтеків. Функцією нейтральної сторони Тенета наділив Оліску: її участь у завоюванні Анагуака пояснюється коханням до Кортеса і бажанням захистити свого майбутнього сина. Саме її психіка є ареною боротьби особистого і національного (та родинного), яка зрештою руйнує героїню. Новий соціально-політичний устрій, що виникає на землях ацтеків, оцінюють цілком негативно (назва розділу «Руїна») не лише Кагуля і Марина, але й Кортес. Так завоювання Анагуака не сприяє жодному поступові, а вцілілі герої (Кагуля, воєначальник Монцезуми та син Оліски) залишають країну, щоб боротися з іспанцями на боці інків. Єдині, кого тішить новий лад, — авантюристи.

Якщо повернути роман «Загибель Анагуака» в коло тогочасної молодіжної лектури, то побачимо, що історія не єдиний контекст його. У видавничому репертуарі тих часів багато творів про освоєння територій Півночі і Сходу (Трублаїні, Фраєрмана та ін.). У цих текстах підкорення корінних народів зазвичай не акцентоване, йому протистоять переважно традиціоналісти в образах шаманів. Фокалізоване зображення опору корінного народу загарбникам в романі Тенети підважує цивілізаційну місію будь-яких завоювань.

Таке ставлення до зображуваних подій вимагає розгляду роману з точки зору антиколоніальних студій і порівняння з романом Р. Хаггарда «Донька Монтесуми». Цей суто пригодницький роман відомого англійського белетриста неодноразово виходив ще в дореволюційній Росії, і Борис Тенета міг знати його з юнацьких років. «Донька Монтесуми» — історія англійця Томаса Вінгфілда, який мусить помститися іспанцю за вбивство матері, він через аварію корабля потрапляє до країни ацтеків напередодні висадки там Кортеса, серед солдат виявляється і його кривдник. Змушений обирати між смертю і шлюбом, англієць одружується з однією з доньок Монтесуми і разом з Куаутемоком (інше ім'я Гватемозіна) бореться проти іспанців. У цьому тексті головна увага приділена не історичним подіям, а несподіваним поворотам долі; у ньому панують випадок і пророцтва.

Оповідь у романі Б. Тенети переважно гетеродієгетична (окрім 17 розділу) із нульовою фокалізацією: наратор здатен висвітлювати думки як Кортеса, так і його раба Кагулі, створюючи враження об'єктивності. Натомість у романі Хаггарда оповідь ведеться від імені протагоніста: лише його думки і враження стають відомими читачеві, він оцінює події, не беручи до уваги інших версій. Носіями ідеологічної

точки зору в романі Тенети є Кагуля і Гватемозін, а тому твір має виразно антиколоніальний характер. Імплицитний автор переконаний у праві неєвропейських народів на власний шлях і оригінальну культуру.

У романі Хаггарда носієм ідеологічної думки є протагоніст: він хоч і ворог іспанцям (а пише він свої спогади після розгрому англійцями іспанської «Непереможної армади»), але європейець і християнин. Він вважає, що попри ненависть до іспанців і дружні стосунки з ацтеками йому було ганебно битися на боці язичників, які приносили богам людські жертви. У дусі ідеології британського імперіалізму, яка наполягала на еволюційному розриві, щоб узаконити завоювання і колонізацію, ацтеки представлені в тексті примітивними, нерозвинутими й ірраціональними, такими, які потребують керівництва білої людини. Тому Томас починає командувати загонами, навчає індіанців організованого нападу, розробляє стратегії. Лишається дивуватися, як ацтеки змогли підкорити сусідні племена без допомоги європейця? Поразку ацтеків наратор вважає наслідком жорстоких звичаїв — ті, мовляв, кривдили племена, тож останні пристали до іспанців заради помсти. Щоправда, наратор не помічає суперечливості цього твердження: адже коли він з Отомі відмінив ці звичаї в межах її земель, багато племен від'єдналися від них заради збереження традицій. У цілому роман переконує читача, що підкорення індіанців було необхідне заради окультурнення їх, хоч наратор і ностальгує за величчю та красою Анагуаку.

У персонажній системі роману Тенети присутній приблизний баланс між представниками іспанців та ацтеків. Як окремі характери зображено Кортеса, Альвардо, губернатора Веласкеса, Сандаваля, Ордаца та Агвілара, що симпатизував ацтекам. Але й ацтеки, усупереч європейській традиції показувати неєвропейські народи масою, зображені індивідуалізовано: окрім згаданих головних героїв, у романі представлено співця Кветаглу, рабину Кавучу, тласкаланця Ксікотенкатля, воєначальника Ранскамека, жреця Чіхалкахіна. Натомість у романі Хаггарда індивідуалізовано зображені європейці, а з ацтеків — лише Куаутемок та принцеса Отомі. І хоча твір названо на честь Отомі, навіть вона, попри всі шляхетні, великодушні й винахідливі вчинки, лишилася для наратора дикункою і не змогла затьмарити нічим не видатну англійку.

Те, що Б. Тенета наділяє ідеологічною точкою зору ацтеків, можна тлумачити як елемент радянського антиімперіалістичного риторичного дискурсу, адже попри активну колоніза-

ційну політику Радянський Союз вів пропаганду проти іноземного імперіалізму всіх часів і народів. Та водночас це може бути симптомом (Альтусер) прихованої теми. Альтусер вважав, що відсутнє (несказане) в тексті має не менше значення, ніж присутнє. Як коментує Дж. Сторі, «бажаючи цілком зрозуміти значення культурного тексту, ми маємо чітко уявляти собі не лише все те, що згадується в тексті, а й припущення, присутні в ньому неявно. <...> Один зі шляхів до відкриття проблематики тексту — це аналіз того, як він відповідає на питання, котрі сам формально не порушував» (Сторі, 2005, с. 159). Такі питання порушені в мотиваціях, засадничих ідеях тексту. Роман «Загибель Анагуака» Тенета писав через 10 років після поразки визвольних змагань і, як свідчать архіви ДПУ (Документи..., 2019), у ситуації, коли в суспільстві ширилися надії на визволення внаслідок іноземної інтервенції. Так в історії завоювання ацтеків і жорстокого винищення їх починають звучати відповіді на питання тогочасної дійсності. У романі присутні кілька образів, що в різній мірі втілюють сприяння іспанцям: Оліска, Кветагла, сам Монцезума і народ тласкаланців, але жоден не отримує з цього зиску. Важливим образом роману є співець Кветагла, який, уводячи в оману ацтеків, оспівує прихід білих людей як дітей бога, що встановлять справедливість, і лише після розправи над містом Чолулою він пристає до опору. Оскільки він не є необхідним ані для історичної логіки, ані для розвитку фабули, його роль у тексті ідейна: бути проекцією митців, що оспівували революцію, допоки не побачили голодомору і репресій. Цікаво, що Кветагла виховав загублену дитину Кортеса і Марини, що можна тлумачити символічно: місія митця — виховувати нові покоління, але ця дитина — метис, що не знає свого походження, а в тексті — навіть не має імені.

Іншим місцем невизначеності в романі є імена ацтеків: Оліска і Кагуля отримують іспанські імена Марина і Філіполо. Можна було б сподіватися, що наприкінці роману вони повернуть собі автентичні імена, але навіть войовничий Кагуля в останній сцені — Філіполо або Філіполо-Кагуля. Чи свідчить це про те, що Тенета визнавав формування змішаної ідентичності незалежним від бажання особи? І чи вважав він своїх сучасників людьми зі змішаною ідентичністю?

За А. Грамші, тексти масової культури є ареною зустрічі ідей, нав'язуваних суспільству панівними групами та тих, що протистоять їм. Роман «Загибель Анагуака» втілює в собі це протистояння: марксизму (у трактуванні історії) та націоналістичного нарративу (у белетристичному сюжеті). Марксизм як офіційна доктрина визна-

чав увесь публічний дискурс від освіти до медіа, тоді як націоналістичний наратив притаманний переважно художній літературі. Останній у формі пригодницького тексту був популярний у масовій літературі першої третини ХХ ст., тож Тенета звернувся і до певної традиції, і до успішного тренду. Політизація художнього змісту, до якого активно вдавався марксизм, акцентує зустріч явного та неявного дискурсу (минулого / сучас-

ного; завоювання ацтеків / завоювання інших корінних народів / українців; історичного / пригодницького тощо). Вдаючись до слів П. Машері, цей твір «не являє собою поширення значення — він породжений несумісністю декількох значень» (Машері, 1978, с. 80), тобто сенс роману не в трактуванні історії, а в конфронтації ідеологій, яка була актуальна в 1930-ті та визначила проблематику роману.

ДЖЕРЕЛА

1. Багрий Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. Київ: Ред. журн. «Всесвіт», 1993. 296 с.
2. Документи із «Сумних архівів ГПУ» // Косинка Г. Повна збірка творів. Документи. Спогади / упоряд. С. Гальченко. Київ: Саміт-книга, 2019. С. 363–525.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади: у 2 кн. / Г. Костюк; передм. М. Жулинського. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 1. 720 с.
4. Кулакевич Л. Жанрові стратегії української авантюрно-пригодницької прози першої третини ХХ століття. Дніпро: Свідлер А. Л., 2020. 380 с.
5. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. Київ: Акта, 2005. 362 с.
6. Строженко Л. Доля нарекла його Українцем // Тенета Б. Загибель Анагуака: роман / упор., передмова та прим. Ліни Строженко. Київ: Четверта хвиля, 2015. 280 с.
7. Тенета Б. Загибель Анагуака: роман / упор., передмова та прим. Ліни Строженко. Київ: Четверта хвиля, 2015. 280 с.
8. Macherey P. A Theory of Literary Production. London: Routledge & Kegan Paul, 1978. 326 p.

REFERENCES

1. Bahrij, R. (1993). *Shliakh sera Valtera Scotta na Ukrainu*. Red. zhurn. "Vsesvit".
2. Dokumenty iz "Sumnyh arhiviv HPU" In Kosynka, H. (2019). *Povna zbirka tvoriv. Dokumenty. Spohady* (S. Halchenko ed.). Samit-knyha.
3. Kstiuk, H. (2008). *Zustrichi i proshchania*. Spohady: u 2 kn. Smoloskyp, Kn. 1.
4. Kulakevych, L. (2020). *Zhanrovi stratehii ukrajinskoji avanturno-pryhodnytskoi prozy pershoji tretyny XX stolittia*. Svidler A. L.
5. Storey, J. (2005). *Teoria kultury ta masova kultura*. Akta.
6. Storozhenko, L. (2015). *Dolia narekla joho Ukraincem*. In Teneta, B. (2015). *Zahybel Anahuaka* (L. Storozhenko ed.). Chetverta khvylya.
7. Teneta, B. (2015). *Zahybel Anahuaka* (L. Storozhenko ed.). Chetverta khvylya.
8. Macherey, P. (1978). *A Theory of Literary Production*. Routledge & Kegan Paul.

Snizhana Zhyhun

D in Philology, Docent of the chair of Ukrainian literature Comparativistics and Grinchenko Studies, Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University Kyiv, Ukraine

ORCID iD 0000-0003-1193-2949
s.zhyhun@kubg.edu.ua

"THE DEATH OF ANAGUAC" BY B. TENETA AND PROBLEM OF THE 1920ies — 1930ies MASS LITERATURE

Gramsci considered the texts of mass culture to be an arena for meeting of the ideas imposed on society by the ruling groups and those who oppose them. The problem of the research is to find out the discourses that formed the Ukrainian mass literature of the 1920s and 1930s. The aim of this work is to demonstrate the co-presence of several discourses in the text of adventure literature of the 1920s

and 1930s on the example of B. Teneta's novel "The Death of Anaguac". An effective methodology for analyzing the problem is Marxism, primarily Althusser's symptomatic reading method. Postcolonial studies and a comparative method are used to analyze individual discourses. As a result of the study, it has been found out that the novel "The Death of Anaguac" by B. Teneta embodies the confrontation between Marxism (in the interpretation of history) and the national-protecting narrative (in the fiction plot). The author explains the success of the Spaniards by the inability of the Aztecs to overcome class contradictions and rally in the struggle. However, the fact that a representative of the ruling class with outstanding personal qualities becomes the leader of the uprising makes the national superior to the social. The story of the extermination of the Aztecs demonstrates an anti-colonial orientation both in comparison with the novel by the English writer R. Haggard and with the Soviet fiction about the development of the North and the Far East. R. Haggard convinces the reader that the conquest of the Indians was necessary in order to bring them culture, although the narrator is nostalgic about the grandeur and beauty of Anaguac, and Soviet authors glorify the conquest of the North. The implicit author of the novel "The Death of Anaguac" is convinced of the right of non-European peoples to their own path and original culture. The focalized depiction of the indigenous people's resistance to the invaders in Teneta's novel undermines the civilizational mission of any conquest. At the same time, the hidden theme of the novel is the colonization of Ukraine and a writer's role in times of crisis. The novelty of the study is associated with the demonstration of the presence of various discourses that form the content of this text.

Keywords: mass literature, Marxism, national-protecting narrative, symptomatic reading, anti-colonialism.

Стаття надійшла до редакції 08.07.2020
Прийнято до друку 27.11.2020